

Şark Meselesi Kapsamında 1840 Mısır Meselesi ve 1829 Yunanistan Bağımsızlığı: Büyük Güçlerin Dış Politikasında Kimliksel Bir Faktör Olarak Din

The 1840 Egyptian Question and Greek Independence of 1829 within the Context of the Eastern Question: Religion as an Identity Factor in the Foreign Policy of the Great Powers

Hamid GHARAEI*

ÖZ

Bu çalışmada, Şark Meselesi bağlamında 1840 Mısır Meselesi ile 1829 Yunanistan Bağımsızlık Hareketi karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. 1800-1840 yılları arasında, Britanya İmparatorluğu, Rusya Çarlığı ve Fransa Devleti, Yunanistan'ın bağımsızlığını desteklerken Mısır'ın bağımsızlığını desteklememiştir. Bu çalışmanın amacı, büyük güçlerin bu iki ülkenin bağımsızlığı konusundaki farklı tutumlarının nedenlerini incelemektir. Alanyazında, Avrupa'nın üç büyük devletinin 1829'da Yunanistan'ın bağımsızlığını dinî saiklerle desteklediği açıkça belirtilirken Mısır'ın bağımsızlığı bağlamında din faktörüne değinilmemiştir. Bu çalışmada, nitel araştırma yöntemi benimsenmiş ve mevcut kaynaklardan yararlanılarak ana fikri desteklemek amacıyla açıklayıcı ve yorumlayıcı bir yaklaşım izlenmiştir. Araştırma sonucunda, Britanya İmparatorluğu başta olmak üzere büyük güçlerin, Mısır bağımsızlık mücadelesi ve Yunanistan Bağımsızlık Hareketi bağlamında maddi güç dengelerini gözettiklerinin yanı sıra din faktörü gibi maddi olmayan dengenin de göz önünde bulundurdıkları sezinlenmiştir. Bu dönemde Avrupalı güçler, Yunanistan ile dinî yakınlıklarını bir gerekçe olarak dile getirmiş, Osmanlı Devleti'nden Hristiyan azınlıkların haklarını talep etmişlerdir. Daha ilerleyen süreçte bu hak talebi yetmemiş, Osmanlı topraklarını parçalayarak Yunanistan Bağımsızlık Hareketi'ne askerî destek bile verilmiştir. Ancak Mısır Meselesi konusunda Osmanlı Devleti'ne potansiyel bir alternatif olabilecek veya bağımsız bir Müslüman güç odağının ortaya çıkmasını engellemeye çalışılmıştır. Bu çalışma, özellikle Mısır'ın bağımsızlığının tanınmaması bağlamında bir kimlik unsuru olarak din faktörünün dile getirilmediği açısından mevcut literatüre katkı sunacağını öne sürmektedir.

Anahtar Kelimeler

Şark Meslesi, Mısır, Yunanistan, Bağımsızlık, Kimlik, Din.

ABSTRACT

In this study, the 1840 Egyptian Question and the 1829 Greek Independence Movement were examined comparatively in the context of the Eastern Question. Between 1800 and 1840, the British Empire, the Russian Empire and the French State supported the independence of Greece but not Egypt. The aim of this study is to examine the reasons for the different attitudes of the great powers towards the independence of these two countries. While it is clearly stated in the literature that the three great powers of Europe supported the independence of Greece in 1829 with religious motives, the religious factor has not been mentioned in the context of the independence of Egypt. In this study, qualitative research methods were adopted, and an explanatory and interpretative approach was followed in order to support the main idea by utilizing the existing sources. As a result of the research, it was inferred that the great powers, especially the British Empire, considered the balance of material power in the context of the Egyptian independence struggle and the Greek Independence Movement, as well as the non-material balance such as the religious factor. During this period, European powers expressed their religious closeness to Greece as a justification and demanded the rights of Christian minorities from the Ottoman Empire. Later, this demand for rights was not enough, and military support was even given to the Greek Independence Movement by dividing Ottoman lands. However, in the Egyptian Question, efforts were made to prevent the emergence of a potential alternative to the Ottoman Empire or an independent Muslim power center. This study argues that it will contribute to the existing literature, especially in terms of the fact that the factor of religion was not mentioned as an identity element in the context of the non-recognition of Egypt's independence.

Keywords

Eastern Question, Egypt, Greece, Independence, Identity, Religion.

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

E-mail hamid.qarai@gmail.com
Orcid 0009-0005-1410-5174

Araştırma Research
Makalesi Article

Başvuru Submitted 31.12.2024
Kabul Accepted 16.02.2025

Extended Abstract

In general, the independence of the nations living in the Balkan region is discussed within the scope of the Eastern Question. The Christian peoples, who constitute the majority in this region, started independence movements by taking advantage of the collapse of the Ottoman Empire. When we compare the independence of Greece in 1821-1829 with the independence of Egypt in 1840, we see that the European powers, especially Britain, supported the independence of Greece by even resorting to military intervention. However, the same powers tried to undermine the independence of Egypt, which relied on its own military capacity. Therefore, this article will try to find answers to the reasons for these two different attitudes. While the research conducted touched on both identity and geopolitical factors in the case of Greece, it only touched on geopolitical factors in the case of Egypt. In other words, Egypt's religious identity was not emphasized in the case of Egypt. In this article, I claim that the identity factor was also important in the non-recognition of Egypt's independence by the European powers. It is seen that the European powers did not make a very clear statement on this issue, but the behavior of these states implies that the identity factor also played an important role. As a matter of fact, in the Constructivist approach to international relations, it is stated that the identities of states direct their behaviors at the international political level.

In this article, the state identity used in the Constructivist approach is taken as a basis to explain these behaviors of the European powers. In addition, the importance given to the religious factor in the recent international relations literature is also taken into consideration. When we examine the works investigating the period, we see that despite the geopolitical rivalries between the European powers, they display almost the same attitude towards the independence of Greece. The biggest reason for this common attitude is the Christian population that constitutes the majority of Greece and the European powers' identity-related closeness to them. Since the reign of Catherine II, the Russian Tsardom had been considering establishing the Third Roman Empire and interpreting itself as the patron of Orthodox Christians in accordance with the 1774 Treaty of Küçük Kaynarca. France has been a great source of inspiration for the people of Greece with its revolution, but it has not hesitated to use religious discourses to influence the Christian subjects of the Ottoman Empire and to penetrate this country. The British Empire, on the other hand, has brought Christian identity to the forefront as soon as the Greek Revolt began and supported these uprisings.

When we consider the subject in the context of Egypt, the works written on the subject only touched on its geopolitical aspects. In this regard, the religious, or identity-related, factor in the European powers' refusal to recognize Egypt's independence was not emphasized. However, since the appointment of Kavalalı Mehmet Ali Pasha as the governor of Egypt by the Ottoman Sultan in 1805, modernization began in many areas, especially in Egypt's army, and this country became the strongest and richest province of the Ottoman Empire. During the reign of Mehmet Ali Pasha, the regions that Egypt annexed to its territory gradually increased. In the 1830s, Egypt's territory expanded to the Anatolian region. This situation was perceived as a threat by both the Ottoman central authority and the European powers. While the Ottoman state was faced with a rebel governor, the superpower of the period, the British Empire and its most serious rival, the Russian Tsardom were faced with a new ruler who was highly motivated and could be an alternative to the Ottoman Empire. In addition, this ruler did not show any closeness to these powers in terms of identity.

In general, this issue is explained by the balance policies between the great powers of Europe and the geopolitical competition between these states to control trade routes is put forward. In my opinion, there is definitely some truth to all these claims. However, in this article, I claim that the great powers did not ignore the emergence of a Muslim power while making these calculations.

Therefore, I believe that this article will contribute to future research in terms of considering the soft dimensions of power while considering the material dimensions of power. In other words, I recommend that researchers should consider the material dimensions of the power of states together with their identity and sometimes civilizational dimensions. Because political power does not manifest itself only with its material dimensions as it is thought.

In this article, qualitative research method was used. In addition, an explanatory and interpretative method was followed based on existing sources. In this article, the Constructivist approach, which addresses the issue of identity more than other approaches in international relations theories is adopted. After briefly

touching upon the Eastern Question, the article discusses the path to independence for Greece and Egypt. The article focuses more on the period of Mehmet Ali Pasha. Because it coincides with the most powerful period of Egypt economically, commercially, politically and militarily, with all its complex relations. During the period of Mehmet Ali Pasha, Egypt tried to act more independently from the Ottoman Empire. In the last part of the article, an attempt was made to express the main idea of the article with the few clues available.

GİRİŞ

Bu araştırmanın amacı, Şark Meselesi bağlamında başta Britanya İmparatorluğu ve Rusya Çarlığı olmak üzere büyük güçlerin, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı Devleti'ne karşı başlattığı harekâtı durdurma ve Mısır'ın bağımsızlığını tanımama yönündeki politikalarını ortaya koymaktır. Aynı Şark Meselesi bağlamında, Avrupalı güçlerin Osmanlı Devleti'ni zayıflatmak amacıyla Hristiyan nüfusun yoğunlukta olduğu birçok Balkan vilayetinin bağımsızlığını tanıdığı ve Osmanlı Devleti'ni çeşitli kapitülasyon sözleşmelerini imzalamaya zorladığı görülmektedir. Bu çalışmada, 1800'lü yıllardan itibaren Osmanlı Devleti, Britanya İmparatorluğu, Rusya Çarlığı, Prusya ve Avusturya İmparatorluğu arasında imzalanan 1840 Londra Antlaşması kapsamında, Avrupalı güçlerin Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yer alan Mısır gibi ekonomik, askerî ve kültürel açıdan gelişmiş ve zengin bir eyaletin bağımsızlığını tanımazken, Balkanlar gibi nispeten gelişmemiş vilayetlerin bağımsızlığını tanımamasının nedenleri irdelenecektir. Bu çalışmada, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Müslüman bir lider olması ve yayılmacı politikaları göz önünde bulundurulduğunda Avrupalı güçler tarafından Osmanlı hâkimiyetine alternatif bir güç olarak görüldüğü, dolayısıyla Mısır'ın bağımsızlığının Avrupalı güçler tarafından desteklenmediği varsayılmaktadır. Zira Avrupalı güçler kendi elleriyle yarattıkları yeni bir Müslüman imparatorlukla karşı karşıya gelmek istememektedir. Büyük güçler, özellikle yolsuzluklarla boğuşan ve çöküş dönemine girmiş olan Osmanlı İmparatorluğu'nun yerine, motivasyonu yüksek yeni bir Müslüman devletin kurulmasını kendileri için büyük bir tehdit olarak görmektedir. Mehmet Ali Paşa'nın, Osmanlı Devleti'ne karşı bir merkez-kaç hareketi olarak değerlendirilebilecek politikalarını, tarihsel açıdan yakın bir dönemde gerçekleşen 1821-1829 Yunanistan İsyanı ile karşılaştırdığında, konuya daha fazla berraklık kazandırılabilir.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa dönemi Mısır'ını inceleyen araştırmacıların (Fahmy, 2002; Fahmy, 2009; Marsot, 1994; er-Rafei, 1951), bu eyaletin Osmanlı Devleti ve dönemin süper gücü Britanya İmparatorluğu başta olmak üzere Fransa, Rusya Çarlığı, Prusya ve Avusturya-Macaristan ile olan ilişkilerini farklı bakış açılarıyla ele aldığı görülmektedir. kimi araştırmacılar, *1840 Londra Antlaşması*'nın imzalanmasının nedeninin Lord Palmerston'un Mehmet Ali Paşa'nın kurduğu güçlü devlete karşı çıkararak Mısır'ın sanayileşmesini, tekelleştirme çabalarını ve Akdeniz ticaret yollarında hâkimiyetini engelleme isteği olduğunu savunurken (Marsot, 1994, ss. 235-248) kimileri ise, Milliyetçi bir yaklaşımla, İngilizlerin Suriye'de çıkardıkları fitnelerle bağımsız bir Mısır'ın kurulmasının engelleme çabası olduğunu savunmaktadır (er-Rafei, 1951, ss. 300-309).

Khaled Fahmy (2002), bir yandan Mehmet Ali Paşa ile Sultan, diğer yandan ise Paşa ile İngilizler arasındaki ilişkileri daha karmaşık bulmaktadır. Ancak Fahmy, İngilizlerin özellikle Ruslara karşı bir denge politikası izlediğini ileri sürmektedir (ss. 278-305). Nitekim Winston Churchill, bir keresinde 400 yıllık Britanya İmparatorluğu'nun kanonik politikasının, Kıta Avrupası'nda saldırgan güçleri dengelemek yönünde olduğunu vurgulamıştır (Hicks içinde Charmley, 2011, s. 215).

Yukarıda bahsedilen bu araştırmalarda kesinlikle doğruluk payı vardır ama Mısır konusunda, özellikle Britanya'nın dinî dengeleri de gözettiğinden hiç bahsedilmemiştir. Uluslararası ilişkiler alanyazınında ortodoks Realizm'e karşı Konstrüktivist yaklaşımın öncülerinin başında Alexander Wendt gelmektedir. Konstrüktivist yaklaşıma göre uluslararası siyaset, toplumsal bir inşa sürecinde oluşmaktadır. Wendt'e göre (1999, ss. 313-318) yapılar ve özneler, sürekli oluşmakta ve değişip dönüşmektedir; yani Realist yaklaşımda olduğu gibi sistemdeki yapı dışsal bir olgu değildir. Yapının kendisi bile toplumsal bir süreç ve etkileşim içerisinde oluşmakta olan bir olgudur.

Ashizawa'ya göre (2008, s. 572) özellikle 1990'lı yıllardan bu yana uluslararası ilişkiler literatüründe devlet kimliği ile ilgili akademik tartışmalarda büyük bir artış olduğu gözlemlenmektedir. Aslında bu durum Neorealist/Pozitivist gibi ortodoks yaklaşımların az çok izole olmasıyla birlikte yaşandı. Bu yıllardan itibaren Konstrüktivist ve Eleştirel Teoriler'deki artış, devlet kimliği hususunun daha fazla tartışılmasına yardımcı oldu. Ashizawa (2008, s. 573) devlet kimliğini araştıran Konstrüktivistlerin, kimliğin davranışlara yön verdiği konusunda hemfikir olduklarını belirtmektedir. Dolayısıyla bir devletin kimliğini anlamak için davranışlarını analiz etmek yeterli olduğu söylenebilir. Bu nedenle, devlet adamlarının açıklamalarına aşırı önem atfetmeye gerek olmadığı düşünülebilir. Nitekim, uluslararası ilişkilerde devletlerin *eylemleri*, çoğu zaten ne istediklerini açıkça ortaya koymaktadır.

Devletlerin kimliği gerek sınıf, dil, mezhep vb. iç dinamiklerden gerekse uluslararası düzlemde diğer devletlerle olan etkileşimden dolayı ortaya çıkmaktadır. Devlet kimliği yönetici sınıfın ister doğru ister yanlış algılarıyla bile ilintilidir. Çünkü devlet adamlarının belli bir olguyu yanlış algılamaları, devletin eylemlerini ve dolayısıyla kimliğini etkileyebilmektedir. Bu nedenle, genel olarak kimlik ve özel olarak devlet kimliğinden bahsederken aslında karmaşık bir konudan bahsedilmektedir (Hopf, 2002, ss. 5-10 ve ss. 83-86).

Uluslararası ilişkilerde dinin rolü son yıllarda tekrar odak merkezi hâline gelmektedir. Genel olarak sosyal bilimlerde, özellikle Batı'da, *Aydınlanma*'nın etkisiyle araştırmalarda din faktörünün dışlandığı görülmektedir. Fox'a göre (2001, ss. 54-64), Özellikle Batı'da din ve devletin ayrışması, bu gafleti daha da pekiştirmektedir. İnanç sistemleri, siyasette karar vericilerin görüş ve davranışlarını etkileyebilmektedir. Ayrıca

inanç sistemleri, kültürü ve siyasal sistemi de büyük ölçüde şekillendirmektedir. Dolayısıyla Huntington'un da belirttiği gibi bu durum, kimliği de derinden etkileyebilmektedir. Michael Barnett (2011) de, 19. yüzyıldan itibaren başlayan dünyayı Avrupalılaştırma projesi ve uluslararası ilişkiler teorilerinde Liberal düşüncenin baskın olduğunu hatırlatarak din ve mezhep rolünün uluslararası ilişkilerdeki önemini vurgulamaktadır. Ona göre Konstrüktivist yaklaşım, uluslararası ilişkiler teorilerinde din faktörüyle ilgili soruların tamamını cevaplamasa da, dikkate değer bir yaklaşımdır (Snyder içinde Barnett, 2011, ss. 394-395). Çünkü bu yaklaşım, din ve mezhep faktörünü önemli bulsa da, kimlik ve değerleri de konseptin bir parçası olarak değerlendirmeyi yeğler (Snyder içinde Barnett, 2011, ss. 403-405). Ancak, Snyder (2011)'in de belirttiği gibi uluslararası ilişkiler teorilerinde din ve mezhep faktörünü yapılar ve sürece dahil etmek gerekmektedir. Din ve mezhep sanıldığı kadar aksine, çoğu zaman rasyonel olanı temsil etmektedir. Bu etmenler, hak, adalet, egemenlik, ahlaki otorite, uluslararası düzlemde güç dağılımı, insancıl hukuk gibi kavramlara yön verdiği gibi birçok ulusal ve uluslararası kuruluşun felsefi altyapısını oluşturmaya da yardımcı olmaktadır. Bu nedenle Realist, Liberal, Neoliberal, Konstrüktivist, Uluslararası İlişkilerde İngiliz Okulu vb. ekollerin değerlendirmelerinde din ve mezhep unsurları dikkate alınmalıdır (ss. 55-81).

Son on yıllarda uluslararası ilişkilerin yeni bir araştırma alanı olarak karşımıza çıkan *Stratejik Kültür* alanında da din ve mezhep unsuruna esas bir bileşen olarak vurgu yapılmaktadır (Kartchner vb. içinde Kartchner, 2024, s. 62). Kartchner (2024, s. 62) dinin, bir ülkenin stratejik kültürünü 1) kimlik oluşumu üzerindeki etkisini açıklamak, 2) değerlerin yaratılması ve şekillendirilmesi 3) normların belirlenmesi ve yayılması ve 4) algı ve bilişin biçimlendirilmesi bakımından etkilediği için dikkate alınmasını önermektedir. Dinler, uluslararası arenada savaşların çıkması ve barış süreçlerinin inşasına etki ettiğinden dolayı stratejik kültür alanında araştırma yapan araştırmacıların ilgisini çekmektedir. Dinler, hem bireysel hem de toplumsal boyutta *kutsal değerler* veya seküler tabiriyle *korunan değerler* olarak nitelendirilen değerleri oluşturduğundan dolayı farklı savaş biçim ve stratejilerini ve aynı zamanda barış süreçlerine olan katkılarıyla uluslararası ilişkilerin görünüşünü etkilemektedir (Kartchner, 2024, ss. 66-70).

Konu, 1800'li yılların Mısır'ı bağlamında değerlendirildiğinde denge politikasının asıl politika olduğu görülse de, din faktörünün de bir o kadar önemli olduğu söylenebilir. Alanyazında bulgulara dayanarak Britanya'nın Mısır'ın bağımsızlığını tanımamasında dinî faktörleri gözettiğini söyleyebiliriz. Britanya İmparatorluğu'nda Kilise, Taç ve parlamento arasındaki sıkı ilişkiler göz önünde alındığında, İngiliz yöneticilerin ve diplomatların hedef ülkelerdeki dinî azınlıklar, özellikle Hristiyan azınlıklar konusunda son derece dikkatli oldukları söylenebilir. Bu husus Müslüman bir imparatorluk olan

Osmanlı İmparatorluğu için daha sıkı bir şekilde takip edilmektedir. Charmley'nin (Roobins & Fisher içinde Charmley, 2010, ss. 74-79) de vurguladığı gibi Britanya'nın Osmanlı Devleti'ne yönelik ilk önceliği Rusları jeopolitik düzlemde kontrol altına tutmaktı ancak İmparatorluğun Hristiyan tebaası konusunda özellikle Britanya'daki kilise müessesesinin devlet içinde lobicilik faaliyetleri yürüttüğü de söz konusu olmuştur.

Şark Meselesi

Genel olarak Şark Meselesi olarak anılan dönemin tarihlendirilmesi konusunda farklı görüşler ileri sürülmektedir.¹ Genel olarak Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya Çarlığı arasında yaşanan 1768-1774 savaşları, Şark Meselesi'ne bir başlangıç olarak gösterilmektedir. Bu savaşlar sonucunda, Osmanlı İmparatorluğu 1774 *Küçük Kaynarca Antlaşması* gereği büyük toprak kayıpları yaşadı. Buna müteakip Rusya Çarlığı 1783'te Kırım'ı kendi topraklarına ilhak etti. Ruslar bu antlaşmayı, Osmanlı tebaası olan Ortodoks Hristiyanların hâmesi oldukları yönünde yorumlamaya başladı. Rusya'nın Kırım'ı ele geçirmesi, bir dönüm noktası olduğu gibi onların Karadeniz'de üstünlük kazanmalarına yol açtı. Dahası, stratejik bakımdan Osmanlı'nın başkenti İstanbul'a yakınlaşmalarını sağladı (Üre, 2008, s. 50).

İngilizler için Şark Meselesi 1791'de, Çariçe II. Katerina'nın yönetimindeki Rusya'nın Türkleri Dinyester nehrinin ötesine geçmelerine zorlamalarıyla başlamıştır. Ancak İngilizler için, amaçları sıcak denizlere inmek olan Ruslar büyük bir tehdit değildi. Aslında Ruslar, Britanya İmparatorluğu için müdahale gerektirebilecek bir tehdit sayılmıyordu. Asıl tehdit, güneyden yani Fransızların Akdeniz'de ilerlemeleriydi. 1798'de Napolyon Bonapart, İyon Adaları ve Malta'yı ele geçirip güvenliğini sağladıktan sonra Mısır'ı ele geçirdi (Rose, 1922, ss. 307-308).

Fransızlar için Şark Meselesi, Osmanlı Devleti'nin çözülüşünü görür görmez iki ciddi rakibi olan Birleşik Krallık ve Rusya Çarlığı'na alan bırakmamak ve Osmanlı'nın

¹ Örneğin Matthew Smith Anderson (1966), Şark Meslesi'ni 1774-1923 yılları arasında biliyorken Elie Kedourie (1969), Şark Meselesi'nin bitişini 1956 Süveyş Kanalı Krizi ve akebinde yaşanan bir taraftan Mısır, diğer taraftan ise Birleşik Krallık, Fransa ve İsrail savaşı olarak ileri sürüyor. Ona göre bu tarihten sonra Ortadoğu'da Birleşik Krallık'ın yerini Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) alıyor (ss. 189-197). Bayram Kodaman (1997) Şark Meselesi'ne farklı bir perspektif sunar. Ona göre Şark Meselesi, İslamiyetin 7. asırda hızlı bir şekilde Suriye ve Filistin'e kadar yayılışı ve Bizans İmparatorluğu ile sıcak temasa geçmesi ile başlamıştır. Aslında bu Mesele, Türk medeniyeti özelinde Türklerin 11. yüzyılda Ortadoğu'da lider konumuna gelmesiyle birlikte farklı bir boyut kazanmıştır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ve 1453'te İstanbul'un fethi ile başlayıp 1683 Viyana kuşatmasının durdurulmasıyla başlayan ilk safha, 17. yüzyıldan itibaren İmparatorluğun Doğu'ya çekilmek zorunda kalmasıyla ikinci safha açılmıştır. Kodaman'a göre bu durum Emperyalistlerin yürüttükleri farklı oyunlarla Osmanlı'nın parçalanması ile bitmemiş; tam aksine günümüze kadar bile devam etmektedir (ss. 22-32).

yıkılışından olabildiğince büyük pay koparmaktı. Fransızların ana hedefi Mısır'ı ele geçirmekti. Zira Fransa'nın Kanada, Luisiana, Karaibler ve Hindistan'da birçok yeri kaybettiği için yeni kolonilere ihtiyacı vardı. Bunu Charles Maurice de Talleyrand, *"Ulusal Enstitü"*de dile getirmektedir. Fransa'nın Mısır'ı kendi kolonisi hâline getirmesi, İngilizlerin ekonomik çıkarlarına darbe indirmek anlamına gelmektedir. Çünkü Mısır, Hindistan'a ulaşmak için önemli bir güzergâhtı (Main, 2023, ss. 3-4; Cole, 2007, s. 12).

Şark Meselesi konusunda din faktörünün jeopolitik faktör kadar önemli rol oynadığını görülmektedir. Nitekim, 1852'de askerî darbeye Fransa'da gücü ele geçiren Napolyon Bonapart da Osmanlı topraklarında yaşayan Latin Katolik nüfusun haklarını gözetme kampanya başlattığı görülmektedir. Çünkü Fransa'nın Katolikleri, onun darbeye başa gelmesinde yardımcı olmuşlardı. Napolyon da bunun karşılığında Katolikler için kutsal sayılan Kudüs'ün Fransız koruması altına alınması garantisini vermek zorundaydı. Fransa Devleti bu amaca ulaşmak için Kudüs'ün egemenliğinin Fransa'ya devredilmesi konusunda Osmanlı Devleti'nden doğrudan talepte bulundu. Fransa'nın dinî söylemi bunlarla kalmadı. Napolyon'un 1798 Mısır seferinde ise bu kez İslam söylemiyle Mısır'a girdiği ve Mısır halkını Osmanlıların zulmünden kurtarmak için geldiğini söylendi. Fakat onun bu söylemi, Mısır halkı içinde karşılık bulmadı (Main, 2023, ss. 4 ve 10).

Mısır konusuna girmeden önce 1821'de başlayan Yunan İsyanı'na biraz değinmemiz gerekir. Çünkü Yunanistan'ın bağımsızlığı dönemin Avrupalı güçleri tarafından hemen tanınırken Mısır'ın güçlü ve bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmasına izin verilmediği görülmektedir. Bu durumun jeopolitik nedenlerinin yanı sıra, bu makalenin ana sorusuna cevap vermek açısından da önem taşıyan kimlik meselesi, özellikle din faktörü, önemli bir etmen olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durumu daha iyi açıklamak için, Şark Meselesi kapsamında Yunanistan ile küçük bir karşılaştırma yapılması gerekmektedir.

1821-1829 Yunan İsyanı: "Kutsal İttifak"

Yunan İsyanı'nı ve yıllar sonra kazanılan bağımsızlığı daha iyi anlayabilmek için bu sürecin dinî temelini kavramak gerekmektedir. Bu bağlamda, yalnızca Yunanistan değil, tüm Balkan bölgesinin Osmanlı İmparatorluğu ile olan ilişkileri dikkate alınmalıdır (Main, 2023, s. 6). Yunanistan sürekli İslam dünyası karşısında bir tehdit altındaydı. 1453 yılında, yani İstanbul'un fethinin ardından, bu tehdit daha belirgin hâle gelmiştir. O tarihlerden itibaren Yunanistan, İslam ve Hristiyanlık medeniyetleri arasında bir *sınır* bölgesi konumunda olmuştur. Bu bölge, İslam'ın Balkanlar'a ulaşmasından önce de Doğu ve Batı Hristiyanlığı arasındaki çatışmaların önemli bir alanı olmuştur (Barker, 2009, s. 112). Dolayısıyla, Balkanlar'da dinî kimliğin tarih boyunca her zaman ön planda olduğunu söylemek mümkündür.

Osmanlı Devleti bütün Balkanlar'da üstün güç olsa da, Hristiyan tebbaaasının tam olarak desteğini alamadı. Onlar, İstanbul'un fethinin travmasını bir türlü atamıyorlardı.² Bu dönemde Hristiyan kilisesi, gelenekleri, edebiyatı ve kimliği korumak açısından çok önemli rol oynamaktadır. Ortodoks Kilisesi, Yahudiler ve Latin Kilisesi ile birlikte Balkanlar'daki coğrafi konumu sayesinde Avrupa'nın diğer bölgeleriyle güçlü ticari ilişkiler geliştirmiştir. Bu yakınlık, yavaş yavaş bu bölge halklarının *Aydınlanma* ve *Fransız Devrimi* ile tanışmalarına sebep oldu. Bunun neticesinde demokrasi, özgürlük ve bağımsızlık fikirleri Hristiyan halk içinde yayılmaya başlamıştır. 1821'de Yunan halkı, bu süreçte öncü konumdaydı. Yunan isyanının temelinde dinî bir uyanış bulunmakla birlikte, bu dinî kimlik, Milliyetçilik fikriyle sentezlenmişti. Bu bağlamda, söz konusu gelişmelerin Osmanlı Devleti'nin zayıflama dönemine denk gelmesi ve Şark Meselesi ile birleşmesi, isyanın bir savaşa dönmesini hızlandırmıştır. Osmanlı Devleti'nin olaya sert müdahalesi yalnızca Yunan Ayaklanması'nı bastırma çabası değil, gelecekte bu bölgede yaşanacak savaşların zeminini de güçlendirmiştir. Bu süreçte dönemin üç büyük gücü olan Rusya, İngiltere ve Fransa da durumu kendi çıkarları doğrultusunda değerlendirmeye çalışmıştır (Main, 2023, s. 6).

Rusya, Yunanistan'ın en büyük destekçisi konumundaydı ve mezhep birliği bu desteği daha da güçlendirmekteydi. II. Katerina döneminden itibaren benimsenen *III. Roma* düşüncesi, Rusya tarafından kararlılıkla sürdürülmekteydi. Bu düşüncenin temelinde, Ortodoks Hristiyanlık ekseninde yeni bir medeniyet merkezi inşa etme ideali bulunuyordu ve doğal olarak bu imparatorluğun merkezi Rusya olacaktı. Nitekim, Yunan isyanının örgütlü yapısını oluşturan *Filiki Etery*a (Dostluk Cemiyeti) da zaten Rusya'da kurulmuştu. Savaş sırasında mülteci konumuna düşen Yunanlılar, Rusya'nın misafirperverliğiyle karşılandılar; vergi muaafiyetinden yararlandılar ve yakın dönemde Osmanlı İmparatorluğu'ndan ilhak edilen topraklar, bu göçmenlere hibe edildi. Rusya Çarlığı, Osmanlı Devleti'ne bir ultimatom verdi. Sekiz günlük ultimatomunda Osmanlı Devleti'nden derhal Yunan topraklarından çekilmesini, Hristiyan kiliselerinin restorasyonuna izin verilmesini ve Rusya'ya yönelik bölgede ticaret haklarının tanınmasını talep etti (Main, 2023, s. 7; Barker, 2009, ss. 120-121).

Fransa Devleti, devrim ve Milliyetçiliğin ilham verici bir kaynak olması açısından önemli bir rol oynamaktaydı. Ayrıca, Fransa'daki Yunan diasporası malî yardımlarla ülkelerindeki devrime destek olmaktaydı. İlginç olan ise, Fransa'daki aydınların bu devrimin tamamen milliyetçi bir devrim olduğu yönündeki düşünceleriydi; oysa sıradan halk içinde dinî kimlik, daha koyu bir şekilde ön planda tutulmaktaydı. Ayrıca bu

² Fahir Armaoğlu, Yunan ayaklanmasının ana sebeplerinden birini Osmanlı Devleti'nin hoşgörü siyaseti sayesinde Hristiyan papazlara fazlasıyla faaliyet alanı açıldığı neticesinde olduğunu savunmaktadır (1997, ss. 166-168).

entelektüel kesim, Rusların bu olaylardaki etkinliğini küçümsemekteydi (Barker, 2009, ss. 121-122).

İngilizler, bu olaylara Osmanlı Devleti'nin ne denli zayıfladığının bir göstergesi olarak bakıyorlardı. Ayrıca, Rusların yayılmacı politikaları ve İngiliz ticaret yollarını tehdit edebilme endişesi, onların bu olaya müdahale etmelerini zorunlu kılıyordu. Bu nedenle, Ağustos 1822'de Britanya, Yunan halkının birleşik ve savaşçı bir millet olduğuna ve bu ayaklanmanın Hristiyan bir ayaklanma niteliği taşıdığına vurgu yaparak Yunan isyanını desteklemeye başladı. İngiltere'nin bu politikasındaki amacı, Batı Avrupa kamuoyunu etkilemek ve aynı zamanda Ortodoks Rumlarla aynı safta yer aldıklarını göstermekti. Ancak asıl hedefleri, Rusya'nın yayılmacı politikalarına engel olmak ve Osmanlı'dan fazla toprak koparmalarını önlemektir. Çünkü İngilizlere göre, Ruslar önce Yunanistan'ı, ardından ise Anadolu'yu ele geçirebilirlerdi. Bu nedenle, üç büyük güç, aralarındaki denge politikasını korumak ve barışı sağlamak adına *1827 Londra Antlaşması*'ni imzaladılar. İngilizlerin ısrarla desteklediği bu antlaşmanın amacı, Yunanlılar ve Osmanlı Devleti arasında arabuluculuk rolünü üstlenmek ve hâlâ Sultan tarafından yönetilen bağımsız bir Yunan ulusu devletini kurmaktır. Yunanlılar bu teklifi kabul ederken Osmanlılar reddetti. Mehmet Ali Paşa tarafından Osmanlı donanmasına destek kuvvetler olarak gönderilen kuvvetlere güvenen Babıali Navarin'de ağır bir yenilgiye uğradı.

Yunanistan'ın bağımsızlığını ve sınırlarının çizilmesini öngören *1828 Poros Konferansı*, Osmanlı'nın Çanakkale Boğazı'nı Rus gemilerinin giriş yapmasına kapatınca sekteye uğradı. 1828-1829 yılları arasında Rusya Çarlığı ve Osmanlı İmparatorluğu aralarında yaşanan yeni savaş döneminde Osmanlı daha fazla toprak kaybedince *1829 Edirne Antlaşması*'ni imzalamak zorunda kalıp Ruslara Kafkaslar, Karadeniz ve Boğazlar'da birçok taviz verdikten sonra Yunanistan'ın bağımsızlığını tanıdı. Ancak, Main'e göre (2023, ss. 7-9) üç büyük gücün desteği olmadan Yunanistan'ın bağımsızlığının gerçekleşmeyeceği de büyük bir gerçektir.

Britanya İmparatorluğu İçin Mısır'ın Önemi

Akdeniz antik çağdan beri büyük güçlerin rekabet ettiği jeopolitik bir alan olmuştur. Fenikeliler, Yunanlar, Romalılar, özellikle İslam'ın ilk fetihlerinden itibaren Araplar, İtalyan şehir-devletleri ve Osmanlılar, tarihsel süreçte bu bölgeyi ele geçirme amacı gütmüşlerdir. Romalıların *Mare Nostrum* (Bizim Deniz) politikası, Akdeniz'i dünya ticareti merkezi hâline getirme yönünde değerlendirilmelidir. Ancak 16. yüzyıldan itibaren özellikle Amerika kıtasının keşfi ve emperyalist yönelimin Asya ve Afrika kıtalarına yönelik büyük ilgisi Akdeniz havzasını bir güzergâh olarak nitelendirilmesine yol açmıştır. Büyük Britanya ve Fransa'nın bu havza ve kıyı ülkelerindeki rekabeti bunun başında gelmektedir. Hatta Siyonist düşünce çerçevesinde İsrail devleti kurma

fikrinden on yıllar önce, Lord Palmerston Filistin'de uydu bir Avrupa devletinin kurulmasını talep etmişti. Bu bağlamda, Mısır'da güçlü bir devletin oluşmaması gerektiği, hem 19. yüzyılın egemen gücü Britanya hem de 20. yüzyılın egemen gücü Amerika Birleşik Devletleri (ABD) tarafından istenmemiştir. 19. yüzyılın birinci yarısında Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'ı modernleştirme ve *Arap Doğusu*'nu (Maşrik el-Arabi) birleştirme çabalarına yönelik en büyük tepki Batılı güçler tarafından gelmiştir. Çünkü Atlantik'ten Basra Körefezi'ne kadar Araplık ve İslam'ın birleştirici gücü kimin tarafından olursa olsun tehdit olarak görülmekteydi (Amin, 1988, ss. 13-19).

İngilizlerin Akdeniz'deki en büyük rakibi ise Fransızlardı. Napolyon Bonapart'ın 1798'deki Mısır Seferi, ülkeyi ilk kez Avrupa hâkimiyeti olasılığına açtı. O dönemde güçlü bir ülke olan Britanya, bu stratejik topraklar üzerinde kontrol kurmak için avantajlı bir konumdaydı. Britanya İmparatorluğu için Mısır, Britanya'nın Hindistan ve Avustralya'daki varlıkları için bir durak noktası işlevi görecek. Bu durum, zamanla daha da önem kazandı. Nitekim 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması, Britanya'nın Mısır'a olan ilgisini artırdı. Çünkü bu hayati su yolu, Britanya ile dünyayı kaplayan geniş koloni ağı arasında bir bağlantı sağlıyordu. Mısır'ın stratejik önemi, Britanya'nın diğer güçlerin Mısır'a egemen olmasını engelleme sorununu ciddi bir şekilde düşünmesine yol açtı. Bu durumu göz önünde bulunduran Britanya, 1878'de Süveyş Kanalı'na en yakın ve en elverişli nokta olan Kıbrıs'ı işgal etmeye bile kalktı (Hail, 1996, s. 1).

Fransa İçin Mısır'ın Önemi

"Büyük Şöhret'e sadece Doğu'da ulaşılır; Avrupa bunun için çok küçük" düşüncesiyle Mısır Seferi'ni başlatan Napolyon Bonapart, *Bilim ve Sanat Komisyonu* üyeleriyle birlikte 2000 kişilik bir heyetle yola koyulmuştur. Kimya, matematik, din ile birçok bilim insanı ve sanatçı, Mısır'ın kadim kültürünü keşfetmeye çıkmıştır. Bu seferlerin çağdaşlık adına Mısır için getirisi oldukça fazla olmuştur. Bunlardan biri de yeni iletişim vasıtası olarak anılan matbaa olmuştur. Dinin doktrinel tartışmaları bu dönemden itibaren yeni boyutlar kazanmıştır. Müslümanlar, ilk kez Batı medeniyetini yakından tanımaya başlayıp değişik hayat tarzıyla tanışmıştır. Fransızlar Mısır'a eşitlik, adalet ve uygarlık ilkeleriyle girseler de, aslında yeni bir hiyerarşi sistemi kurmaya teşebbüs etmişlerdir. Ulema, köylüler, bedeviler, kadınlar gibi toplumun farklı katmanları bu dönemden sonra sosyo-politik hayatta farklı roller üstlenmeye/üstlendirilmeye başlamıştır. Bu kesişme, Doğu ve Batı farklılıklarını değişik boyutlarıyla gözler önüne sermeye yol açmıştır. Oryantalizm olarak bilinen yarıbilim dalının bu dönemden itibaren başladığını söyleyebiliriz. *Description de l'Égypte* bunun temel taşıyı koymuştur. Mehmet Ali Paşa'nın başlattığı reformların bu süreçten ilham aldığı ve bu yönüyle bakıldığında bir nevi Bonapartçı reformlar olduğu değerlendirilebilir (Cole, 2007, ss. 17-248; Mitchell, 1988, ss. 63-94).

Osmanlılar, *Yeni Nizam* kavramını Napolyon rejimine gönderme olarak kullanıyorlardı. Modern sistemin uygulamasındaki ilk ve en başarılı Osmanlı eyaletlerinin başında Mısır gelmekteydi. Fransa İmparatorluğu'nun 1815 yılındaki yıkılıştan sonra Fransa ordusunda görev yapan subaylar ve mühendisler, Mısır'da işe alınıp orduda yapılacak olan yeni reformların hayata geçirilmesinde Mısırlılara yardımcı olmuştur (Mitchell, 1998, s. 36).

Devrim sonrası iç çekişmeler yaşanan Fransa, özellikle radikal solun yaptığı taşkınlıklardan sonra içeride bir nevi reformlara geçip sağ ve solu bir paydada birleştirmek istemiştir. Yeni *Yönetim Kurulu* (le Directorie) ise bu tezi savunmuştur (Cole, 2007, ss. 14-15). Napolyon, Yönetim Kurulu'nu darbeyle alaşağı ettikten sonra ipleri eline alıp kolaylıkla projelerini gerçekleştirmeye başlamıştır. Napolyon, Talleyrand ve diğer liderlerle Fransa'nın Akdeniz politikasını tartışmıştır. Napolyon 16 Ağustos 1797'de şöyle yazıyor: *"İngiltere'yi gerçekten yok etmek için Mısır'ı almamız gerektiğini anlayacağımız zaman çok da uzak değil. Her gün daha fazla kan kaybeden büyük Osmanlı İmparatorluğu bizi bu eyleme zorluyor. Levant'la ticaretimizi koruyabileceğimiz araçlar hakkında biraz öngörülü davranmamız gerekiyor."* (Cole, 2007, ss. 13-14).

Fransa'nın eski rejimi ve erken cumhuriyet rejimi, Doğu Akdeniz'i diğer kıta rakiplerine kaptırmamak için Osmanlı Devleti'yle iyi ilişkilere girişmişti. Ancak Bonapart ve Dışişleri Bakanı Talleyrande, tam tersi bir görüşü savunmuştur. Onlara göre, Osmanlı gitgide gerilemektedir ve bu durum İngiltere ve Rusya gibi rakiplerin bu ülkeyi parçalayabilmeleri için büyük fırsatlar yaratmıştır. Bonapart ve Talleyrande, Fransa Cumhuriyeti'nin, Sultan III. Selim'in yönetimindeki Osmanlı'dan bir parça koparmak isteyen devletlerin ilk sırada yer alması tezini savunmuştur. Britanyalılar tarafından Kuzey Atlantik'ten dışlanan ve Ümit Burnu'ndaki varlıklarını yitiren Fransızlar, Akdeniz'i *Fransa Gölü*'ne çevirmeyi hayal ediyorlardı. Onların hayali, Kızıldeniz yoluyla yeni bir rota oluşturup Hindistan'daki Pondicherry'yi bir daha ele geçirip Coromandel ve Malabar sahillerindeki Fransız varlıklarına ulaşmaktır (Cole, 2007, s. 14). Talleyrand, Mısır'da bir Fransız kolonisi kurma yönündeki daha önceki planlarını hatırlattı ve Bengal'deki İngiliz şeker ekimine dikkat çekerek, bu tür emperyal emtia üretiminin bu rakibi güçlendirdiğini ve Fransa'nın da kazançlı nakit mahsuller üretecek sömürge mülkleri aracılığıyla kâr elde etmesi gerektiğini imâ etmiştir. Ayrıca köleliğin günlerinin sayılı olduğunu öne sürdü ve köle plantasyonları yoluyla zenginlik yaratan kolonilerin yerini Paris'in hâkim olduğu Fransız tarzı uydu cumhuriyetlerin alması gerektiğine işaret etmiştir (Cole, 2007, s. 12).

Kavalalı Mehmet Ali Paşa: İmparatorluk Hevesinde Olan Vali

Mehmet Ali Paşa'nın doğum tarihi net olarak bilinmemektedir. Doğum tarihinin Mayıs 1768 ve Nisan 1771 arası bir tarihte Kavala kentinde olduğu söylenmektedir.

Sonraki yıllarda Mehmet Ali Paşa, vali olarak atandıktan sonra kendisi doğum tarihini 1769 olarak seçmiştir. Bu yıl, Napolyon, Wellington ve Ney'in doğduğu yıl, parlak generaller için uğurlu bir yıl gibi görünmektedir. Mehmet Ali'nin babası İbrahim Ağa, dedesi ise Osman Ağa'dır. Birçok tarihçi onun Arnavut olduğunu söylese de bazı tarihçiler, at ticaretiyle uğraşan atalarının İliç köyünden olan, Kürt bir aileden geldiğini savunmaktadır (Marsot, 1994, ss. 24-25).

Kavalalı Mehmet Ali Paşa Mısır tarih yazımında Arapça tellafuzuyla *Muhammed Ali* olarak anılmaktadır ve modern Mısır'ın *kurucusu* olarak yâd edilmektedir (Fahmy, 2009, s. 2). Çünkü o, 19. yüzyılın ilk yarısında Mısır'a modern kurumların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu kurumların başında okullar, hastaneler, fabrikalar ve modern bir ordu gelmektedir (Fahmy, 2002, ss. 12-13).

Mehmet Ali Paşa 1801'de Arnavut milisler bünyesinde Mısır'a ayak bastığında ülke, Fransızlar tarafından işgal altındadır ve Osmanlı Devleti'yle *modus vivendi* durumunda yaşayan Memlûkler, onlara karşı direnmektedir. Bütün bunlara rağmen Fransızlar, Memlûkleri Kahire'den çıkarmış; Yemen ve Arabistan ile olan ticaret yollarını kesmiş; onları ülkenin güneyine sıkıştırmıştır (Fahmy, 2009, ss. 10-11). 1801'de Osmanlı donanması, Sultan III. Selim'in yakın arkadaşı olan Küçük Hüseyin Paşa komutanlığında İngilizler ve Osmanlı ordusu yardımıyla Fransızları Mısır'dan yenip çıkarmayı başarmıştır. Mısır kurtarıldıktan sonra Hüseyin Paşa himyesinde olan bir üst düzey komutan olan Hüsrev Paşa, Sultan tarafından Mısır valisi olarak atanmıştır. Ancak, Fransız işgali sonucunda farklı farklı güç odaklarına ayrılmış olan Memlûkler Mısır'daki kudretlerini yeniden ele geçirmek istemiştir. İngilizler de Osmanlı egemenliğinin korunması şartıyla Memlûklerin Mısır'da otoriteyi tekrar ele geçirmesini istemiştir.

Memlûklere diz çöktürmek Osmanlı Devleti'nin sandığından çok zor olmuştur. Mısır'ın yeni valisi Hüsrev Paşa'nın Memlûkler isyanını yatıştırmakta başarısızlığı ve Tahir Paşa komutasında olan 4.000 Arnavut milisin maaşlarının ödenmemesinden dolayı valiye karşı durmaları Mısır'da âsaişin kötüye gitmesi ve kötü yönetimin göstergesi olmuştur. Arnavutlar ve Yeniçeriler arasında çıkan bir çatışma sonucunda Arnavut komutan Tahir Paşa'nın ölümü bu kuvvetlerin ikinci adamı olan Mehmet Ali Paşa'yı güçlendirmiştir. Mehmet Ali Paşa, Osmanlı Devleti ve farklı fraksiyonlardan oluşan Memlûkler arasında oyun kurucu olduğunun farkına varmıştır. Dolayısıyla Memlûklerin bir kısmını diğerlerine kırdırmıştır ve Hüsrev Paşa'yı derdest edip hapsedirmiştir. Osmanlı Devleti sırayla Trabluslu Ali Paşa ve Hürşit Paşa'yı Mısır'a vali olarak atamıştır. Mehmet Ali Paşa, Ömer Mükrem başta olmak üzere el-Ezher şeyhleri ve ağır vergilerden memnuniyetsizlik duyan tüccar sınıfı ve sıradan halkı kendine çekerek Sultan III Selim'den 18 Temmuz 1805'te Mısır Valiliği fermanını almıştır (Fahmy, 2009, ss. 15-26).

Mehmet Ali Paşa 1805'te Osmanlı Sultanı hâkimiyeti altında olan Mısır'ın tartışmasız Valisidir. Dahası Mehmet Ali Paşa, Fâtîmi ve Memlûk devletlerinin kurdukları imparatorluklarına denk gelecek bir imparatorluğun kurulmasını hayal etmektedir. Ancak, Büyük Britanya'nın Hindistan'daki varlığına tehdit oluşturabilecek herhangi bir güce tepkisi sert olacaktır. Paşa bunu bilmekte ve böyle bir hayalin gerçekleşmesini İngilizlerin iyi niyetine bağlı olduğunu iyi kavramaktadır (Marlowe, 2022, s. 35). Bütün bunlara rağmen, Paşa'nın Hicaz harekatı, Orta Afrika'da ilerilemesi ve nihayetinde 1821 Yunan İsyanı'nda Akdeniz Havzasında varlık göstermesi İngilizlerin bu havzadaki rakiplerine yeni bir rakip katmıştır. Dolayısıyla İngilizler, Osmanlı egemenliği altında bir Mısır'ı yeğliyorlardı. Çünkü bu yeni gücün kontrolü İngilizleri çok yoracaktır (Marlowe, 2022, ss. 36-37).

Bir keresinde Paşa'nın kendisi bizzat Fransız danışmanlarından birine

Bütün Osmanlı devletindeki en önemli adam benim. Kutsal şehirleri [Mekke ve Medine] gerçek müminlere geri kazandım. Muzaffer ordularımı, Hünkârın iktidarını tanımayan, barutun daha adını duymamış bölgelere sevkettim. Oğlum ve aynı zamanda sağ kolum olan İbrahim, Mora'yı fethedip görevini başarılı bir şekilde taçlandırarak bu araziye meşru sahibine geri kazandıracak. Kuvvetlerimi yeni [askerî] eğitime çağırıp güçlerinin pekiştirilmesini tamamlayacağım. O zaman Şam ve Akka paşalıklarını alacağım... Güçlü bir ordu oluşturup Dicle ve Fırat'a gidene kadar durmayacağım. (Fahmy, 2002, s. 38).

Paşa'nın bu denli açık sözlülüğü karşısında şaşkınlığını gizleyemeyen Fransız asker, Paşa'nın bu kadarıyla da yetinmeyip Yemen'de savaş açıp Bab el-Mendebe ve Kızıldeniz'in batı sahilinde bulunan limanları ele geçirmeye meyilli olduğunu aktarmaktadır. Ayrıca Fransız danışman, "*Orduları bütün Aarap Yarımadası'nı kontrolü altına alıp bayraklarını Katif'te dalgalandıracaklar*" ifadesine de yer vermektedir (Fahmy, 2002, s. 38).

Bu kapsamda, Mehmet Ali Paşa'nın hayal ettiği devletin yalnızca Mısır sınırlarında kalmayıp, Yunanistan'ın güneyinden başlayarak batıdan Doğu Akdeniz'e, doğuda ise Irak topraklarına kadar uzanan bir coğrafyayı kapsadığı düşünülmekteydi. Bu coğrafyanın içerisinde Arap Yarımadası ve Kızıldeniz de yer alıyordu. Fakat coğrafyanın merkezinde yer alan memleket, Suriye idi. Ancak, Paşa'nın bu hırsı on yıldan daha az bir sürede gerçekleşmiştir.

Ancak Suriye'nin önemine gelince birkaç neden ileri sürülmektedir; Birinci olarak Suriye, tahta ve ahşap üretimi konusunda oldukça önemlidir. Tahta ve ahşap üretimi konusunda yoksul sayılan Mısır'ı bu konuda bağımsızlaştırmak adına Mısır köylülerini ağaç dikmeye teşvik etmiştir. Fakat zamanla Mısır'da üretilen ahşabın kalitesinin ithal ahşaplardan düşük olduğunu fark etmiştir. Bu yüzden nereden olursa olsun ister Sudan, isterse Yunanistan ya da Kıbrıs, Anadolu veya Avrupa, ahşap ithalatına başlamıştır.

Suriye, ağaç alanı bakımından geniş bir coğrafyaya yayıldığı için Paşa için hem câzip hâle gelmiş, hem de lojistik açıdan daha az masraflı olduğu için ekonomik sayılmıştır. Aslında ahşap ihtiyacı Mehmet Ali Paşa için stratejik bir anlam taşımaktadır. Çünkü, Mısır donanmasını güçlendirmek için ahşaba ihtiyaç duymaktadır. Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa, Kütahya Anlaşması ile sonuçlanan müzakereler sırasında babasına yazdığı mektupta zengin ağaçlık bölge oldukları sebebiyle Alanya, Antalya ve Kilikya'yi hiçbir şekilde teslim etmemek gerektiği konusunda uyarmaktadır (Fahmy, 2002, ss. 48-51).

İkinci olarak Suriye, Paşa'ya savaşçı bulmak için çok şey vadetmiştir. Mısır, nüfus bakımından Osmanlı Devleti'nin en kalabalık eyaletlerinden biri olsa dahi –yaklaşık iki milyon- Paşa açısından insan kaynaklarını birçok savaşta kullanmak tarım arazilerini işçisiz bırakmaktadır. Dolayısıyla Suriye'nin fethi bir bakıma ordu ve tarımcı dengesini korumaktadır. Bu bağlamda 1825'te yılmazlıkları ve savaşçı oldukları açısından Cebel Lübnan halkını askere alma niyetinde olduğu da söylenmektedir.

1833 yılına gelindiğinde, Mehmet Ali Paşa, Osmanlı Devleti'nin en önemli valilerinden biri oldu. Öyle ki 1830'lu yılların ortalarında İmparatorluk içinde küçük bir imparatorluk inşa etmiştir. Gücünü Mısır'da perçinledikten sonra Girit, Sudan, Suriye, Hicaz, Yemen'in birçok yeri ve Arap Yarımadası'nın doğusunu ele geçirmiştir. Son aşamada ise orduları, Anadolu'nun içine kadar girip başkent İstanbul'u da tehdit etmiştir.

Mehmet Ali Paşa'nın başlattığı askerî harekatlara kronolojik sırayla bakacak olursak Vahhabilere karşı Hicaz harekâtı (1811-1818), Sudan harekâtı (1820-1822), Mora harekâtı (1824-1827) ve yukarıda da belirttiğimiz gibi en kritik hamlesi (1831-1841) Suriye harekâtını zikredebiliriz. Suriye harekâtının, Batılı güçlerin endişesine yol açacak en önemli hareket olduğunun altını çizmekte yarar var. Mısırlı tarihçiler, bu kronolojik sırayı göz önünde bulundurarak Mehmet Ali Paşa'nın uzun soluklu bir stratejiyi takip ettiğini ve hamlelerinin Mısır'ın bağımsızlığı doğrultusunda planladığı görüşünü savunmaktadır. Özellikle bu girişimlerini Mısır'ı eski uygarlığındaki konumuna geri getirmek olduğu yönünde değerlendirmelerde bulunmaktadır (Fahmy, 2002, ss. 38-40 ve ss. 48-51).

Hicaz harekâtı, Osmanlı sultanı izniyle Vahhabi ayaklanmasını bastırmak için yapılmıştır. Mehmet Ali Paşa'nın bu harekatı başlatmasındaki ana hedefi, ordusu içinde sürekli isyan çıkaran Memlûkler ve Arnavut askerleri tasfiye etmek ve Mekke ve Medine'yi Vahhabiler saldırısından kurtararak İslam âleminde ün kazanmaktır. Zira Vahhabi ayaklanması hac ziyaretlerini durdumuştur. Ancak Paşa'nın bu hamlesi de ana hedef olan Suriye'yi ele geçirmek bağlamında değerlendirilmektedir.

Sudan Harekâtının ise Hicaz harekâtından kaçmış olan ve sürekli problem yaratan diğer gayri nizamî Arnavut kuvvetlerden kurtulmak ve daha önemlisi Sinnar'da bulunan

altın madenlerine ulaşmak için yapıldığı düşünülmektedir. Mehmet Ali Paşa, Siyah Sudanlıları orduya almayı düşünmekteydi. Çünkü Dongola'ya kaçan Memlûk askerlerini kendi iktidarına tehdit olarak algılamaktaydı.

Mora Harekâtı ise Hicaz Harekatı gibi Sultan'ın onayıyla ve oradaki ayaklanmayı yatıştırmak için yapılmıştır. Çünkü o dönemde merkezî otoritenin bu isyanı tek başına yatıştırmaya gücü yetmemektedir. Birçok tarihçiye göre Paşa'nın bu hamlesi de diğer hamlelerinde olduğu gibi Suriye'nin kontrolünü ele alma niyetini gizlemek ve başkent İstanbul'da nüfuzunu artırmak için kullanılmaktaydı. Paşa'nın diğer hedefi ise Yunanistan ayaklanması dolayısıyla kesilen ticareti canlandırmaktır.

Suriye meselesine gelince Mehmet Ali Paşa, Hicaz, Sudan ve Yunanistan ayaklanmalarını bastırmakta Sultan'a yardımcı olmasının mükafatı olarak Suriye'nin dört paşalığının ona vermesi talebinde bulunmuştur. Sultan, onun en inatçı düşmanı olan Hüsrev Paşa'nın telkinleriyle bu talebi yerine getirmekten vazgeçmiştir. Bu sebeple, Mehmet Ali Paşa Suriye'nin kontrolünü zor kullanarak ele geçirilmesini kendine bir hak olarak görmüştür. Mehmet Ali Paşa'nın Suriye hamlesinden güttüğü diğer hedefler arasında Nil Vadisinde bulunan mülkleri ve Anadolu Bölgesi arasında tampon bölge oluşturmaktır. Osmanlı İmparatorluğu'nun çürümeye yüz tuttuğunun farkında olan Mehmet Ali Paşa, mülklerinin kaybedilmemesi arzusuyla İngiltere ve Fransa'yı diplomatik bir denge içerisinde birbirine karşı kullanmaya başlamaktadır. Ancak, Mehmet Ali Paşa'nın üretebileceği bahaneler çoktur; Mehmet Ali Paşa, Akka Valisi Abdullah Paşa'yı vergi ödemekten kaçan yaklaşık 6000 Mısırlı köylüye kapı açtığı ile itham etmekteydi (Fahmy, 2002, ss. 40-41).

Mehmet Ali Paşa, Mısır'a vali olarak atandıktan 26 yıl sonra yani 1831'de Suriye hayalini gerçekleştirmeye başlamıştır. Mehmet Ali Paşa, Sultan'ın ona güvenmediğini özellikle ona kişisel kabiliyetlerine göre muhtaç olduğunu fark etmiştir. Mora İsyanı bunun en açık örneğiydi. O yüzden Sultan'ın ve çevresindeki vezirlerin hep bir gün ondan kurtulmak isteyeceğini düşünmekteydi. 1825-1827 yılları arasındaki dönem, Paşa'nın Sultan'ın otoritesine yönelik darbesi önemli nitelikler açısından izah edilmelidir.

Bu dönemde Sultan II. Mahmut, orduyu sorun çıkaran kuvvetlerden arındırarak İstanbul'da gücünü pekiştirmiştir. Onu bir gün güç kullanarak tasfiye etmeye çalışan Sultan'ın niyetinden haberdar olan Mehmet Ali Paşa, gelecek kuvvetin Suriye'den gireceğini de iyi bilmekteydi. Vali ve Sultan arasındaki husumet, Mehmet Ali Paşa'nın vali olarak atandığı ilk yıllara dayanmaktaydı. Çünkü Mehmet Ali Paşa, Sultan III. Selim'in isteği dışında Mısır valisi olmuştur. 1803-1805 yılları arasında yaşanan güç kavgalarından başkentten nisbeten uzak olan bu bölgenin en güçlü ve en zengin neferiydi. Dolayısıyla Sultan'ın hoşuna gitse de gitmese de Mehmet Ali Paşa'nın valiliğini kabullenmek zorundadır. Sultan, 1806'da yani Mehmet Ali Paşa'nın vali olarak

atıldığından bir yıl sonra kıskançlığından ve onun gitgide artan nüfuzundan duyduğu endişeden dolayı Selanik Valisi Musa Paşa'yı onu görevden almaya gönderdi. Çünkü Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'ı ayırma endişesi Sultan tarafından artmaktaydı. Ancak Musa Paşa'nın beraberindeki kuvvetler, Mehmet Ali Paşa'nın kuvvetlerini yenecek kapasitede değildir (Fahmy, 2002, ss. 51-52).

Sultan II. Mahmut ise bu hususta selefinin yolunu bu sefer daha düşünülmüş bir şekilde takip etti. 1813 yılında Mehmet Ali Paşa, Mekke ve Medine'yi Vahhabiler tehlikesinden kurtardıktan sonra Memlûklerinden Latif Ağa adlı birini, itaat göstergesi olarak bu iki şehrin anahtarlarını Sultan'a teslim etmek için İstanbul'a göndermiştir. Hâlbuki İstanbul'da merkezî otorite tarafından Latif Ağa'ya paşalık ünvanı verilerek Mısır'da Mehmet Ali Paşa'ya karşı isyan çıkarmaya teşvik edilmiştir.

Mehmet Ali Paşa, Osmanlı Devleti yönetim biçimini açıkça eleştirmekte, her fırsatta aşağılamaktan vazgeçmemektedir (Fahmy, 2002, s. 53). Örneğin Yunanistan olaylarında, Britanya'nın İstanbul'daki büyükelçisi Stratford Canning, Paşa'nın Babıali'deki nüfuzunu göz önünde bulundurarak bu devletin Mısır'daki başkonsolosu Henry Salt'tan Osmanlı Devleti'nin Britanya'nın konu ile ilgili arabuluculuğunu isteyip istemedikleri hususunda ne düşündüğünü yoklamak isteyince, Paşa'nın *"İstanbul'daki vezirler birbirinden sahtekâr olup sürekli sürtüşme hâlinde; Sultan ise bağınaz ve dinadamlarının kontrolünde olduğu için böyle bir öneriye izin vermeyecek."* şeklinde bir görüş belirttiğini aktarmaktadır (Fahmy, 2002, s. 53).

1826'da Sultan II. Mahmut, orduyu yeni nizamla şekillendirmeye kalkıştığında, Mehmet Ali Paşa'nın temsilcisi Mehmet Necib Efendi arabuluculuğuyla bu konuda ilk reformları gerçekleştiren Mehmet Ali Paşa'ya yönelmekte fakat Paşa, yeni usul askerî eğitimde Mısırlı askerlerin Türk askerlerden üst rütbeler almaları gerektiğini ve bu durumun ordu içinde infiale yol açabileceği bahanesiyle bu teklifi reddetmektedir. Mehmet Ali Paşa, Sadrazam'a yolladığı bir mektupla bu reformların Osmanlı ordusunda gerçekleşeceğinden hoşnutluk duyduğunu iletmekle yetinmektedir. Mehmet Ali Paşa, Sultan'ın Batılı eğitimcileri ülkeye sokmadığından emin olduğu için bu teklifi reddetmektedir. Aslında Paşa'nın bu hamlesi Sultan'ın ona daha fazla muhtaç olduğunu kullanmaya çalışması gibi görülmelidir. Paşa, Sultan'ın kuvvetlerinin bir gün onsuz savaşağını kesin olarak öngörememekte, ancak bunu bir ihtimal olarak göz önünde bulundurmaktaydı. Vali ve Sultan'ın karşılıklı nefretlerinin artması ve gitgide birbirilerinin niyetinden şüphelendiğinden söz edilmektedir. Paşa, 1828'de Rusların Moldovya, Kafkasya ve Doğu Anadolu'ya saldırdığında Sultan'ın yardım talebine icabet etmemiştir. Paşa'nın yardımı uygun görmesinin şartı Anadolu vilayetinin ona verilmesiydi. Hâlbuki Sultan'ın bu şartı kabul etmeyeceğini bilmekteydi.

Osmanlı Sultanı'nın reformları gerçekleştirmekteki amacı, merkezî otoriteyi tüm eyaletler karşısında güçlendirmek iken, Mısır Valisi'nin reformlardan beklentisi merkezin içinde ayrı bir merkez oluşturmaktı. Bu güç mücadelesinin mâliyeti, II. Mahmut için Anadolu beyleri, Bağdat Valisi Davut Paşa ve Yanya Valisi Ali Paşa gibi yetkilileri saf dışı bırakmak olurken, Mısır Valisi ise servetinden, makamından ve mevkiinden ödün vermemekteydi (Fahmy, 2002, ss. 51-55).

Her şeyden önce, Mehmet Ali Paşa kendisini bir Osmanlı valisi olarak görmekteydi. Daha da önemlisi, kültürü, tavırları ve dili, içinde yer aldığı Arapça konuşan vilayetlerden ziyade İmparatorluğun Türk merkeziyle daha bağlı ve ondan daha fazla etkilenmiş olduğu için Osmanlı kimliğini benimsemişti. Paşa'nın merkezle olan çetrefilli ilişkileri ve davranışlarının farklı sebepleri bulunmaktaydı. Bir yandan kendisini bir Osmanlı valisi olarak görmekte ve imparatorluk içinde konumlandırmakta, diğer yandan ise işlerin daha iyiye gitmesine için çaba sarf etmekteydi. Aslında onun bakış açısına göre, çöküş sürecindeki imparatorluk yanlış yönetilmekteydi ve bu nedenle reformların yanı sıra yönetim yöntemlerinin de değiştirilmesi gerektiğini düşünmekteydi. Ancak, Sultan'a başkaldırısı Mora isyanı sırasında başlamıştı. Deyim yerindeyse, Osmanlı yöneticilerinin kötü idaresi, onun Sultan ile karşı karşıya gelmesine neden olmuştu. Bu çatışma, Suriye Seferi ile doruk noktasına ulaşmıştı.

Paşa'nın Mısır Valiliği döneminde, eyaleti etkin bir şekilde yönetmesi ve potansiyel zenginliklerini kullanarak ekonomik refah sağlaması, merkezin kötü yönetildiğini ve yolsuzluklarla boğuştuğunu açıkça gözler önüne sermişti. Mehmet Ali Paşa'nın yönetim tarzı, Sultan III. Selim'den ziyade Sultan II. Mahmut'a daha yakındı. Her iki yönetici de imparatorluğun çöküşünü engellemek amacıyla eyaletlerin ekonomik ve idarî faaliyetleri üzerinde daha sıkı bir kontrol kurmaya çalışmıştı. Ancak Sultan II. Mahmut, tebaanın yaşamlarını denetlemek adına selefine kıyasla daha baskıcı politikalar uygulamakta çok daha ileri gitmişti. Bunu yaparken de valisinin deneyimlerinden ilham aldığı kesin görünmekteydi. Yaklaşık olarak aynı anda iktidara geldiklerinden bu yana ve neredeyse yirmi yıl boyunca hem Sultan hem de Vali *"imparatorluğun gelirleri üzerinde sıkı, etkili bir idarî kontrol kurulması konusunda uyumlu, hatta tamamlayıcı politikaları"* benimsemişti (Fahmy, 2002, s. 280). Sultan, Vahhabi huzursuzluğuyla başa çıkmada, Sudan üzerindeki kontrolü genişletmede, Yunan isyanını bastırmaya çalışırken ve en önemlisi Mısır'ı daha iyi organize etmede Paşa'nın hizmetlerinden faydalanacaktı.

Paşa İstanbul'dakilere bir ülke nasıl yönetilir dersi verirken 1820'lilerin sonlarında başka bir güç merkezi oluşturmaya gitmişti. Çünkü Kahire, İmparatorluğun toplam gelirinin az bir miktarına sahipken, Paşa'nın siyasetleri sayesinde özellikle İstanbul'a daha az vergi yollayarak gitgide zenginleşmeye başlamıştı. Mehmet Ali Paşa'nın Suriye'yi işgal etmesini sağlayan temel faktör, hükümetinin daha fazla gelir elde

etme ve eyaletinin kaynaklarını etkili kullanma yeteneği idi. Bu açıdan bakıldığında Suriye harekâtı, bir yandan Osmanlı reformunun bugüne kadarki verimsizliğini ve hantal doğasını açığa çıkartırken, bir yandan da Mehmet Ali Paşa'nın politikalarıyla devlet işlerinin nasıl daha iyi organize edilebileceğini göstermekteydi. Aslında Khaled Fahmy, Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı'yı güçlendirme ve ihya etme konusunda samimi olduğunu düşünmektedir. Suriye Seferi'nin de onun aptallığından kaynaklandığı görüşündedir (Fahmy, 2002, ss. 279-282).

Kütahya Antlaşması: Muğlak Bir Antlaşma

Osmanlı donanmasının komutanı Halil Paşa'nın barış teklifiyle İskenderiye'ye gönderilip uzun müzakereler sonucunda Mayıs 1833'de *Kütahya Antlaşması*'nın imzalanması Osmanlı merkez-çevre ilişkilerinde önemli rol oynamaktadır. Rusya ve Fransa başta olmak üzere Avrupalı güçlerin aracılığıyla imzalanan bu antlaşma, barış antlaşması olmadığı gibi aslında Mehmet Ali Paşa'ya Babıali'de yeni bir statüko tanınamakta ve sadece Sultan ve Vali arasında savaş durumunu sona ermesi anlamına gelmekteydi. Bu antlaşma gereği Sultan isteksiz de olsa Mısır, Hicaz ve Girit eyaletlerini âsi valisine bırakmakta İbrahim Paşa'ya ise Akka, Şam, Trablusgarp ve Halep eyaletlerini, uzun tereddütten sonra ise Adana muhassıllığını (vergi tahsildarlığı) vermektedir. Avrupalı güçler, Mehmet Ali Paşa'nın ele geçirdiği toprakları bağımsız bir devlet olarak tanımadılar. Ayrıca İbarhim Paşa'nın zaferlerinin Rusya'nın bölgedeki etkisini güçlendirdiği düşünülüyordu. Rusya ise, İstanbul'daki nüfuzunu pekiştiremeyerek hayal kırıklığına uğramıştı.

Mehmet Ali Paşa'nın Kütahya Antlaşması'ndan istediğini alamaması, Avrupalı devletlerin ona karşı komplo kurduğu şeklinde değerlendirilemez. Aslında bu durumu, Mehmet Ali Paşa'nın müzakere sürecindeki temkinli ve sık sık değişen tutumunu da göz önüne alarak değerlendirmek gerekir. Çünkü Avrupalı güçlerin verecekleri tepki, hem Suriye Savaşı sırasında hem de müzakeler sürecinde değişkenlik göstermekteydi. Mora Savaşı sırasında Necib Efendi'ye şöyle yazmıştı: *"Avrupa'nın ticari meseleleri konusunda oldukça bilgili olsam da konu siyasi meseleye gelince cahilim"*. Dört aydan sonra yani 1832'de durum çok da iyi görünmemekteydi. Fransızlar padişaha karşı savaşında ona destek sözü verseler de Ruslar, Halil Paşa'nın İskenderiye'ye gitmesinden bir hafta önce General Mouraviev aracılığıyla *"İstanbul'a ilerlemeleri halinde onlara karadan ve denizden karşılık verecekler"* şeklinde sözlü bir mesaj yollamıştı. Paşa, İngilizlerin tutumundan da emin değildi. Nitekim İngilizler de konu ile ilgili çok net bir tutum sergileyememekteydi. Suriye seferi sırasında Britanya Başkonsolosu John Barker, Mehmet Ali Paşa'nın bu girişimlerine her zaman karşı olduğunu belirtti. Britanya Hükümeti ise konu ile ilgili sessiz kalmıştı. Dışişleri Bakanı Palmerston bu konuda çok sertti ve Osmanlı toprak bütünlüğünü korumaktan yanaydı (Fahmy, 2002, ss. 67-69).

1840 Londra Antlaşması: İki İnatçı Paşa

Britanya'nın bu tutumunu anlamak için biraz eskiye dönmemiz gerekir. Yukarıda Tahir Paşa komutasındaki Arnavut milislerin isyanından ve Hüsrev Paşa'yı derdest edip hapiste tuttuklarından bahsetmiştik. Bazı rivayetlere göre Tahir Paşa da Mehmet Ali Paşa'nın adamları tarafından öldürülmüştür. Hüsrev Paşa, Mehmet Ali Paşa tarafından esir alınıp daha sonra İstanbul'a iade edilmişti. İşte bu olaylar, Mehmet Ali Paşa ve Hüsrev Paşa arasında kin ve husumete sebep olmuştu.

Hüsrev Paşa, 1806 Sırp İsyanı sırasında Bosna Valisi, 1818 Kürt İsyanı sırasında ise Erzurum valisi olmuş; farklı konumlarda görev yapmıştı. 1822 Yunan İsyanı'nda Osmanlı donanmasının amiralliğine atanmıştı. Ege sularının sığ sularında küçük gemilerle bir filo oluşturup gösterdiği manevra kabiliyetleriyle isyancıların iletişim hatlarını bozmayı başarsa da Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın ortaya koyduğu yeniliklere karşı koyamamıştır. Aslında Mehmet Ali Paşa, Hüsrev Paşa'nın operasyon sırasında oğlu İbrahim'in faaliyetlerini baltaladığına inanmaktaydı. İbrahim Paşa, İstanbul'daki temsilcileri Necib Efendi'ye yazdığı bir mektupta Osmanlı ve Mısır Deniz Kuvvetleri'nin tek bir emir komuta zincirinde sevk ve idare edilmediğinden dolayı operasyonun başarılı olması konusundaki kuşkularını dile getirmişti. Ayrıca "*Hüsrev'in ailemize karşı beslediği eski ve köklü nefret nedeniyle*" (Fahmy, 2002, s. 287) birlikler ve koordinasyon sağlamayacaklarını da eklemişti. Sonunda Mehmet Ali Paşa'nın merkezî otoriteye yaptığı baskılar ve telkinler sonucu Hüsrev Paşa görevinden alındı ve böylece Hüsrev Paşa'nın Mehmet Ali Paşa'ya duyduğu kinlere bir yenisi daha eklenmiş oldu.

Sultan II. Mahmut, orduda *yeni Nizâm*'ı uygulamaya başladığında Hüsrev Paşa'yı *Asaker-i Mansure-yi Muhammediyye*'nin *Serasker*'i olarak atadı. Hüsrev Paşa, bu görevde işe başlar başlamaz, küçük çapta da olsa, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da hayata geçirdiği reformların aynısını uygulamaya koydu. Hüsrev Paşa görevine Suriye Savaşı patlak verene kadar devam etti. Hüsrev Paşa'nın İstanbul'daki nüfuzu ve ısrarı sonucu Sadrazam olarak atanan Reşid Mehmet Paşa, Konya Muharebesi'nde İbrahim Paşa'nın orduları tarafından esir alındı. 1833'te *Kütahya Mütarekesi* imzalandıktan sonra, İbrahim Paşa Suriye valisi olarak atanırken, Mehmet Ali Paşa da Mısır Valisi olarak görevine devam etti. Ancak Mehmet Ali Paşa ve temsilcisi Necib Efendi, büyük bir nüfuz ve itibara sahip olmalarına rağmen, Hüsrev Paşa'nın İstanbul'daki varlığını, kendine ve ailesine karşı düşman ve tehdit olarak kalacağı düşüncesini sürdürmeye devam ettiler.

Burada Kütahya Antlaşması'nın kalıcı bir barış antlaşması olmadığını hatırlamakta fayda var. Çünkü ne Sultan'ın ne de Vali'nin bu antlaşmanın altında imzası bulunmaktadır. Ayrıca bu antlaşma, şartlarının her yıl yenileneceği bir antlaşma niteliği taşıyordu. Üstelik, Mehmet Ali Paşa'nın yılda belirli miktarda İstanbul'a haraç ödemesi gerekiyordu. Bu konu, 1833-1839 yılları arasında en tartışmalı meselelerden biri hâline

gelmişti. Sultan, Paşa'dan daha fazla para talep edince bu sorun iyice gün yüzüne çıktı. Aslında Mehmet Ali Paşa, eski hasmı Hüsrev Paşa'yı İstanbul'dan uzaklaştırma konusunda Sultan'ı ikna edememekteydi. Çünkü Hüsrev Paşa, Mehmet Ali Paşa ve ailesine karşı sürekli entrikalar çeviriyor onun iktidarına tehdit oluşturunuyordu. Paşa bir keresinde şöyle demişti: *"Eğer Padişah sadece [Hüsrev'i] meclislerinden çıkarmaya razı olsaydı, o [Mehmet Ali] sadece haraçları düzenli olarak ödemekle kalmayacak... aynı zamanda Sultan'ın talep ettiği şeyin büyük bir kısmını borç olarak da ödeyecekti."* (Fahmy, 2002, s. 288).

İki yaşlı komutan arasındaki hesaplaşmada, 24 Haziran 1839 tarihinde gerçekleşen Nizip Savaşı'ndan sonra yeni bir dönem başlamıştı. Savaşı kazanan taraf, İbrahim Paşa'nın orduları oldu. Yenilginin haberi İstanbul'a ulaşmadan önce Sultan II. Mahmut vefat etti ve yerine on altı yaşındaki oğlu Sultan Abdülmecit geçti. İstanbul'daki panik sırasında Amiral Ahmet Fevzi Paşa, askerî harekâtı Serasker ile koordine etmek ve planlandığı şekilde Mehmet Ali Paşa'ya karşı Suriye'de bir halk ayaklanması çıkarmak ve İskenderiye'yi bombalamak amacıyla yola çıktı. Ancak bu planları hayata geçirmek yerine, sürpriz bir şekilde tüm Osmanlı donanmasını Mehmet Ali Paşa'ya teslim etti. Böylelikle Osmanlı kısa bir süre içinde padişahını, ordusunu ve donanmasını kaybetmiş, Mehmet Ali Paşa ise İmparatorluğun tek güçlü adamı olarak sahnede kalmıştı. Paşa'nın Komutası altında, şimdiye kadar yaptığı tüm büyük savaşlarda zafer kazanmış güçlü bir ordu vardı. Ayrıca İskenderiye'de, Doğu Akdeniz'in suları üzerinde etkili bir kontrol kurabilen ve İstanbul'la yapılacak müzakerelerde kullanılabilecek önemli bir pazarlık kartı olan birleşik bir Osmanlı-Mısır filosu vardı. Böylece Mehmet Ali, başkentin merkezinde sahneye çıkmak ve genç Sultan ile savunmasız Babıali'ye *barış* koşullarını dikte etmek için fırsat doğduğunu düşünmekteydi. Vali, ele geçirdiği tüm toprakların bağımsız hükümdarı olarak tanınmak ve bunun ölümünden sonra çocuklarına aktarılmasını istemekteydi.

Ancak Mehmet Ali Paşa, büyük bir sürprizle karşılaştı. O, İstanbul'a çağrılıp sağduyuyla şartlarının kabul edilmesini beklerken Sultan Mahmut'un cenaze töreni sırasında Hüsrev Paşa, İmparatorluk mühürlerini alarak kendisini sadrazam ilan etti. Hüsrev Paşa'nın darbesini öğrenen Mehmet Ali Paşa onu sadrazamlıktan indirmek için hemen hummalı bir kampanya başlattı. 16 Ağustos'ta yeni Serasker Halil Paşa'ya bir mektup göndererek onu Hüsrev'i tahttan indirmeye çağırdı. Ertesi gün padişahın annesi Valide Sultan'a da aynı yönde bir mektup yazdı. Bunu, bizzat Hüsrev'e, istifa etmemesi halinde kan dökülmesinin durdurulamayacağı konusunda uyarı sert bir mektup izledi. Başkentteki diğer üst düzey yetkililere de benzer biçimde yazılmış mektuplar gönderdi.

Ancak Hüsrev Paşa inat etmekteydi. O, Mehmet Ali Paşa'dan tüm mal varlığından feragat edip sadece Mısır Valiliğiyle yetinmesini istedi. Bu şartları öğrenen Mehmet Ali Paşa, bir mektup yazarak Hüsrev Paşa'nın daha önce Sultan Mahmut'tan aldığı daha iyi

teklifleri reddetmesinin ve Mehmet Ali Paşa'dan bu tekliflerin kabul etmesi hususunda ısrarcı olduğunun nedenlerini öğrenmeye çalıştı. Mehmet Ali Paşa, Hüsrev Paşa'dan bir daha istifasını talep edip emekliye ayrılmasını istedi. Emekli olduktan sonra, masrafları ne kadar olursa olsun karşılayacağını ve hatta birlikte emekli olup Hicaz'a gidip yaşamayı bile teklif etti. Hicaz'da kendisine iki konut inşa ettiğini, kışlık olanın Mekke'de yazlık olanın ise Taif'te olduğunu belirterek, ömürlerinin sonunu ibadetle geçirmelerini önerdi.

Mehmet Ali Paşa ve Hüsrev Paşa arasındaki kavgayı açıklığa kavuşturduktan sonra, Avupalı güçlerin tutumlarına değinmek gerekir. Bu evrede Avrupalı güçler, Sultan ve Vali arasındaki rekabette belki de ilk kez olarak ortak bir karar almaktaydı. Hüsrev Paşa, Mehmet Ali Paşa'nın taleplerine cevap vereceği günün sabahı saat beşte yani 27 Temmuz 1839 tarihinde beş Avrupalı gücün (İngiltere, Fransa, Prusya, Avusturya ve Rusya) temsilcileri Babıali'ye "*Şark Meselesi*"nin çözümünde onların rızası olmadan herhangi bir nihâi kararın alınmaması hususunda toplu nota verdiler. Bu durum, aslında Hüsrev Paşa'ya nefes alması için bir fırsat sundu. Çünkü Mehmet Ali paşa'nın destek aldığı Fransız yardımını reddeden birleşik bir Avrupa'nın baskısı altında, Hüsrev Paşa yalnızca valinin kendi istifası yönündeki taleplerini reddetmekle kalmadı, aynı zamanda valinin geri dönmesi yönündeki talepleri de yineledi. Paşa, işgal ettiği bölgeleri ve İskenderiye'ye sığınan Osmanlı filosunu geri verdi. Bu gelişme, özellikle İngilizlerin baskısı nedeniyle Mehmet Ali Paşa'nın buna uymak zorunda kalmasını sağladı.

7 Ağustos 1839'da genç Sultan, Paşa'nın yeni temsilcisi Münib Efendi'yi açık ve sert bir mesajla Kahire'ye gönderdi. Sultan, meselenin artık kendisi ve Hüsrev Paşa'nın kontrolünde olmadığını, baskının Avrupalı güçler tarafından uygulandığını belirtti. On gün sonra, İngiltere ve Fransa'nın Kahire'deki başkonsolosları, Paşa'nın kendi devletlerinin taleplerine uymaması durumunda birlikte İskenderiye'ye çıkarma yapacaklarını bildirdiler. Mehmet Ali Paşa direndi ve onlara, şehrin limanını zincirle kapatacağını, Arabistan'daki birliklerini çağıracağını ve İbrahim Paşa'ya Anadola'da ilerlemesi emrini vereceğini belirtti. Campbell ona bunun ölümcül olacağını ve eğer böyle bir plan uygularsa Türklerle değil, Ruslarla savaşmak zorunda kalacağını söyledi. Ancak Paşa hâlâ kararlıydı ve eğer Büyük Güçler kan dökülmesini isterse, o zaman kan dökceğini belirtti.

Nihayet, Paşa çaresiz bir şekilde ve Avrupalıların blöf yapmadığını fark edince, 23 Ağustos 1839'da oğlu İbrahim Paşa'ya bir mektup yazdı. Bu mektubunda, Avrupalıların iki alternatif üzerinde plan yapmayı düşündüğünü belirtti. Birincisi, İstanbul'u Rusların ve Mısır'ı İngilizlerin işgal etmek suretiyle Osmanlı İmparatorluğu'nu ikiye bölmeyi amaçlayan bir plandı. İkincisi ise, bu planın gerçekleşmemesi durumunda, Osmanlı'yı parçalamayı hedeflemedikleri takdirde, onu Arabistan ve Suriye'den çekilmesi

konusunda zorlayacaklarıydı. Mektubunun devamında ise, eğer savaşta kazanma şansları yoksa, konuyu rasyonel hesaplamalarla değil, Allah'a ve onun öngördüğü kadere bırakılması gerektiğine inandığını belirtti.

Ancak Mehmet Ali Paşa ve İbrahim Paşa'nın nihaî kararları direnmek oldu. Çünkü her ikisi de, yabancı güçlere karşı koyabileceklerini düşünmekteydi. Paşa, askerlerini çekmeyecek, Osmanlı donanmasını iade etmeyecekti. Sultan ise Paşa'nın bağımsızlık arzularını tanımayacaktı. Böylece *Şark Meselesi* bir yıl daha gergin bir şekilde devam etti. Paşa'nın uzlaşmaz tutumuna karşılık olarak, Palmerston Temmuz 1840'ta büyük Avrupa güçlerini *Levant'ın Savaş Aleyhtarlığı Sözleşmesi*'ni görüşmek üzere bir araya gelmeye davet etti. Hatırlatmak gerekir ki Fransa, *Avrupa Uyumu*'na katılmadığı için bu toplantıya davet edilmedi. Bu toplantı, aslında Paşa'nın Suriye, Arabistan, Adana ve Girit'ten çekilmesi için verilen bir ültimatom niteliğindeydi. Hâlen Avrupalı güçlerin şartlarına uymayı reddeden Paşa, büyük bir sürprizle karşılaştı. Eylül ayında, İngiliz Deniz Kuvvetleri'ne ait bir kuvvet Beyrut'a çıkarma yaptı ve İbrahim Paşa'nın güçlerini Mısır'a çekilmeye zorladı. Aralık ayına gelindiğinde Paşa'nın, İngiliz liderliğindeki Avrupalı güçlerin ortaya koyduğu koşulları kabul etmekten başka seçeneği yoktu. Nihayetinde, 1 Haziran 1841'de Sultan, Mehmet Ali Paşa'yı ömür boyu Mısır valisi olarak atayan ve erkek torunlarına da Mısır valiliğinin miras hakkını veren bir ferman yayınladı. Buna ek olarak fermanda, Paşa'nın barış zamanında ordusunun büyüklüğünü 18.000 askere indirmesini şart koşuyordu. 1841 Fermanı ile *imtiyazlı eyalet* (Eyalet-i Mümtaze) statüsünü kazanan Mısır, padişah adına para basacağı gibi vergi toplayıp belli miktarda İstanbul'a haraç gönderecek; valiler orduda belirli rütbelere kadar görevlendirme yapabilecek; asker üniforma ve sancakları Osmanlı Devleti ile aynı olacaktı. Ayrıca Sultan şunu da ekledi: *"Babıali ile dost devletler arasında akdedilen ve akdedilecek olan tüm anlaşmalar, aynı şekilde Mısır Eyaleti'nde de tamamen uygulanacaktır."* (Fahmy, 2002, s. 291; Özçelik, 2021, s. 584).

Bu sözleşmenin dayanağı sayılan 1838 *"Balta Liman Ticaret Sözleşmesi"* çok önemlidir. Çünkü bu sözleşmeye göre Osmanlı İmparatorluğu'nun ithalat ve ihracat vergileri sabitlenmiş, iç vergilerin büyük ölçüde azaltılmış, daha da önemlisi, Osmanlı eyaletlerinde büyük tekelleşmeler yasaklanmıştı. Dolayısıyla Mehmet Ali Paşa ordusunun ekmek teknesi olan Suriye, Girit ve Arabistan, İngilizlerin bu hamlesiyle elinden alınmakta Paşa'nın ekonomik tekelleştirme politikası yerle bir olmaktaydı. Bu son hüküm, Babıali ile İngiliz İmparatorluğu arasında 1838'de imzalanan *Balta Liman Ticaret Sözleşmesi*'ne doğrudan atıfta bulunmasıyla büyük bir öneme sahipti. Bu Konvansiyonla, Osmanlı İmparatorluğu'nun ithalat ve ihracat vergileri sabitlenmiş, iç vergilerin oranları büyük ölçüde düşürülmüş ve en önemlisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm vilayetlerindeki tekeller yasaklanmıştır. Yerel olarak üretilen mallar için önemli bir Pazar oluşturan ve Paşa'yı etkili bir şekilde kontrol altına alarak, onu Suriye, Girit ve

Arabistan'dan çekilmeye zorlayan, ayrıca iç tekelleri ortadan kaldıran İngiltere'nin, Mehmet Ali Paşa'nın ticarî faaliyetlerini büyük ölçüde olumsuz etkilediği iddia edilmektedir (Fahmy, 2002, ss. 285-295).

Mısır ve Yunanistan: Kimliğin Çekici ve İtici Yönü

Dönemin süper gücü olan ve özellikle Mısır'ın bağımsızlık hamlesinde baş aktör rolünü üstlenen Britanya İmparatorluğu'nun davranış biçimine baktığımızda, din faktörünün kimliğin önemli bir bileşeni olarak dış politika aracı olarak kullandığını gözlemleyebiliriz. Nitekim Matthew Rhodes (2003), misyonerlik faaliyetleri ile Britanya emperyalizmi arasındaki bağlantıyı ortaya koymuştur. Batı Avrupa ve Levant arasında gitgide genişleyen ticarî faaliyetler, misyonerlik faaliyetlerine ivme kazandırdı. 19. yüzyılda Britanya İmparatorluğu'nun Mısır'ın pamuğuna olan ihtiyacı, birçok Britanyalı tüccarın Mısır'a çekmişti. 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması Britanya ve Mısır arasındaki ticaretin daha da artmasına yardımcı oldu. 18. ve 19. yüzyıllarda Afrika ve Hindistan'da artan misyonerlik faaliyetleri 19. yüzyılda Ortadoğu'ya da yöneldi. Bu dönemde misyonerlik faaliyetleri ve devletin çıkarları kimi zaman örtüşüyor kimi zaman ise örtüşmüyordu. (Rhodes, 2003, ss. 1-14).

Britanya Emperyalizminin II. Dönemi (1784-7867) olarak bilinen bu dönemde misyonerlik faaliyetleri ve sömürgecilik hamleleri zirve yapmıştır. Özellikle 19. yüzyılda “*incil ve bayrağın*” koruması altında hükümetler, tüccarlar, kâşifler ve diğer maceracılar, İngiliz medeniyetini karanlık bir dünyaya götürmek adına dinin verdiği etik sorumluluğu istismar etmekteydi. Bu dönemde Hristiyanlık, sömürgecilik ve uygarlaştırmmanın önemli bir parçası olarak görülmekteydi (Johnston, 2003, ss. 13-14). Dolayısıyla, en azından o dönemde Britanya devlet politikalarında dinî bir saikin bulunduğu söz edilebilir.

Bütün bunlara rağmen Mısır'ın bağımsızlığını Yunanistan'ın bağımsızlığı ile karşılaştırdığımızda, Avrupalı güçler, Yunanistan'ı Hristiyan olduğu için desteklediler. Ancak Mısır'ı jeopolitik sebeplerin yanı sıra, Müslüman olduğu için desteklemediler. Mehmet Ali Paşa iki kez Mısır'ın bağımsızlığını ilan etmeye kalkışmış; birincisinde 1834 yılında yani *Birinci Suriye Savaşı* arifesinde büyük güçlerin temsilcilerini çağırarak niyetini açık bir şekilde beyan etmiş fakat bu devletlerin temsilcileri onu bu eylemin olası ağır sonuçları hususunda uyarılmışlardır. 1838'de ikinci kez Mısır'ın bağımsızlığını ilan etmeye teşebbüs etmiş, hatta Yunanistan'ın bağımsızlığını örnek göstermiştir. Ancak, Yunanistan'ın bağımsızlığını destekleyen Avrupalı güçler Paşa'nın bu talebini kesin bir şekilde reddetmiştir. Bu arada Mısır, askerî gücüne dayanarak ilerlerken, Yunanistan, üç büyük devletin askerî desteğini olmadan zaten bağımsızlığını kazanamazdı (er-Rafei, 1951, ss. 310-311 ve s. 328). Meseleyi devlet kimliği bağlamında ele aldığımızda zaten Avrupalı güçlerin iki olay arasındaki davranış biçimleri her şeyi ifade etmektedir. Bu

güçler, Yunanistan'a kimliksel olarak yakınlık gösterdikleri için bağımsızlığını da desteklediklerini açıklamaktadır.

SONUÇ

Şark Meselesi bağlamında 1840 Mısır Meselesi ve 1829 Yunanistan Bağımsızlık Hareketi incelendiğinde, dönemin süper güçlerinin yalnızca jeopolitik çıkarlarını değil, kimliksel faktörleri de göz önünde bulundurduğu görülmektedir. Çünkü seküler devletler de dâhil olmak üzere, devlet kimliğinde din önemli bir bileşen olarak yer almaktadır. Bu konu son yıllarda daha fazla tartışılmaya başlanmış olsa da 19. yüzyılda Balkanlar'daki bağımsızlık hareketleri ile Mısır'ın bağımsızlık mücadelesi arasında kapsamlı bir karşılaştırma yapılmamıştır.

Bu dönemde Avrupalı güçler Balkanlar'daki gelişmelerde kimliksel yakınlıklarını açıkça dile getirirken, Mısır konusunda da benzer bir yaklaşımı daha örtük bir şekilde benimsemişlerdir. Mısır'ın bağımsızlığı meselesinde, resmi söylemlerde doğrudan ifade edilmese de Müslüman kimliği belirleyici bir faktör olmuştur. Yunanistan'ın Hristiyan kimliği bağımsızlığının tanınmasını kolaylaştırırken, Mısır'ın Müslüman kimliği aynı sürecin dışında tutulmasına neden olmuştur. Nitekim dönemin üç büyük gücü -Britanya İmparatorluğu, Rusya Çarlığı ve Fransa- Yunanistan'ın bağımsızlığını desteklerken, Mısır için aynı desteği sağlamamışlardır.

Mehmet Ali Paşa döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun en zengin ve en modernleşen vilayeti olan Mısır, Avrupalı güçlerin Şark Meselesi kapsamında Osmanlı Devleti'ni zayıflatma stratejileri açısından en uygun aday olabilirdi. Ancak, Mehmet Ali Paşa'nın Yunanistan'ın bağımsızlığını örnek göstererek Mısır'ın bağımsızlığını talep etmesine rağmen, Avrupalı devletler bu talebi kesin bir şekilde reddetmişlerdir. Bu durum, Avrupalı güçlerin Yunanistan ve Mısır meselelerinde sergiledikleri farklı ve hatta zıt tutumların, dinî kimlik faktörüyle doğrudan bağlantılı olduğunu göstermektedir.

Mısır ordusunun Anadolu'ya kadar ilerlemesi, Avrupalı güçler açısından Osmanlı'nın çöküşü anlamına gelse de, aynı zamanda Osmanlı'nın yerini alabilecek yeni bir güç odağının doğuşunu da işaret ediyordu. Bu nedenle, Avrupalı devletlerin, Müslüman kimliğini taşıyan ve bu kimliği uluslararası düzeyde kullanabilen yeni bir Müslüman imparatorluğun ortaya çıkmasına engel olduklarını düşünmek gerekir. Avrupalı güçler, genişleme potansiyeline sahip bir Müslüman devletin yükselişine izin vermezken, Hristiyan azınlıkların haklarını gerekçe göstererek Osmanlı topraklarını parçalayarak devleti zayıflatma yoluna gitmişlerdir. Dolayısıyla Yunanistan ve Mısır bağımsızlık hareketlerini değerlendirirken, jeopolitik unsurların yanı sıra kimliksel faktörleri de analiz sürecine dahil etmek gerekmektedir. Daha geniş bir perspektiften bakıldığında, güç ilişkileri incelenirken yalnızca maddi unsurlara değil, aynı zamanda güç dengelerinin maddi olmayan boyutlarına da dikkat edilmelidir.

.....

Etik Beyanı ve Çıkar Çatışması: Yazar, çalışmada etik ilkelere uyduğunu; bu çalışmayı, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalında hazırlamakta olduğu “Enver Sedat Dönemi Mısır Dış Politikası: 1970-1981” başlıklı doktora tezinden ürettiğini beyan etmektedir.

.....

KAYNAKLAR

- Amin, S., & Yaşır, F. (1988). Bahr el-Motavasset fel Alem el-Moaser: derase fet tatavvor el-moqaren (el-Vatan el-Arabi ve Turkiya ve Janob Oroba) [Çağdaş dünyada Akdeniz: Karşılaştırmalı evrimleşme üzerine bir çalışma (Arap ülkeleri, Türkiye ve Güney Avrupa)]. In S. Amin, *Shorut el-İstiqlaliye fi Mantaqa el-Bahr el-Motavasset* [Akdeniz'de bağımsız olmanın şartları] (Z. Abdullah, Çev.). Markaz ed-Derasat el-Vahdet el-Arabiyye.
- Anderson, M. S. (1966). *The Eastern question 1774–1923: A study in international relations*. Macmillan.
- Armaoğlu, F. (1997). *19. yüzyıl siyasî tarihi 1789–1914*. Türk Tarih Kurumu.
- Ashizawa, K. (2008). When identity matters: State identity, regional institution building, and Japanese foreign policy. *International Studies Review*, 10(3), 571–598.
- Barker, W. B. (2009). *Religious nationalism in modern Europe: If God be for us*. Routledge, Taylor & Francis Group.
- Cole, J. (2007). *Napoleon's Egypt: Invading the Middle East*. Palgrave Macmillan.
- Er-Rafei, A. (1951). *Asr Mohammed Ali* [Mehmet Ali dönemi] (3. baskı). Mektebet en-Nahda el-Masriye.
- Fahmy, K. (2002). *All the Pasha's men: Mehmed Ali, his army and making of modern Egypt*. The American University in Cairo Press.
- Fahmy, K. (2009). *Mehmed Ali: From Ottoman governor to ruler of Egypt*. Oneworld.
- Fox, J. (2001). Religion as an overlooked element of international relations. *International Studies Review*, 3(3), 53–73. <https://doi.org/10.1111/1521-9488.00244>
- Hail, J. A. (1996). *Britain's foreign policy in Egypt and Sudan 1947–1956*. Ithaka Press.
- Hicks, G. (2011). Conservatism and British foreign policy 1820–1920: The Derbys and their world. In J. Charmley (Ed.), *Traditions of conservative foreign policy*. Ashgate Publishing.
- Hopfe, T. (2002). *Social construction of international politics: Identities and foreign policy: Moscow 1955 and 1999*. Cornell University Press.
- Johnston, A. (2003). *Missionary writing and empire 1800–1860*. Cambridge University Press.
- Kartchner, K. M., Bowen, B. D., & Johnson, J. L. (2024). Routledge handbook of strategic culture. In K. M. Kartchner, *Religion and strategic culture*. Routledge, Taylor & Francis Group.
- Kedourie, E. (1969). Britain, France, and the last phase of the Eastern Question. *Proceedings of the Academy of Political Science*, 189–197.
- Kodaman, B. (1997). Şark Meselesi: İslam-Hristiyan veya Türk-Avrupa mücadelesi. *Türk Yurdu Dergisi*, 17(122), 22–32.
- Main, A. (2023). The Eastern Question: How the three powers of Russia, Great Britain, and France oversaw the collapse of the Ottoman Empire. *The Macksey Journal*, 4(41), 1–16.

- Marlowe, J. (2022). *Anglo-Egyptian relations 1800–1956*. Routledge Revivals.
- Marsot, A. L. S. (1994). *Egypt in the reign of Muhammed Ali*. Cambridge University Press.
- Mitchell, T. (1988). *Colonising Egypt*. University of California Press.
- Özçelik, F. (2021). Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet sembolü olarak Mısır Fevkalâde Komiserliği ve Gazi Ahmet Muhtar Paşa (Kasım 1885–Ocak 1909). İçinde O. Kılış et al. (Eds.), *Prof. Dr. Mustafa Öztürk onuruna tarih yazıları 2* (ss. 583–602). İdeal Kültür Yayıncılık.
- Rhodes, M. (2003). Anglican mission: Egypt, a case study. *Cambridge Center for Christianity Worldwide, Henry Martyn Center*, 1–17. <https://www.cccw.cam.ac.uk/wp-content/uploads/2017/07/Rhodes-RevD-Matthew-15-May-2003>
- Robbins, K., & Fisher, J. (2009). Religion and diplomacy: Religion and British foreign policy 1815 to 1941. İçinde J. Charmley (Ed.), *Ottoman Empire 1830–1880*. Republic of Letters.
- Rose, J. H. (1922). Great Britain and the Eastern Question. *The Journal of International Relations (Continuing the Journal of Race Development)*, 12(3), 307–319.
- Snyder, J. (2011). Religion and international relations theory: Religion, culture and public life. In M. Barnett (Ed.), *Another Great Awakening? International relations theory and religion*. Columbia University Press.
- Üre, P. (2008). *A Russian intellectual in the Ottoman Empire: Konstantin L. Leontief (1831–1891) on the Eastern Question* (Yüksek lisans tezi). Bilkent Üniversitesi, Ankara.
- Wendt, A. (1999). *Social theory of international politics*. Cambridge University Press.